

''Wy krije fette froulju en meagere keallen''...

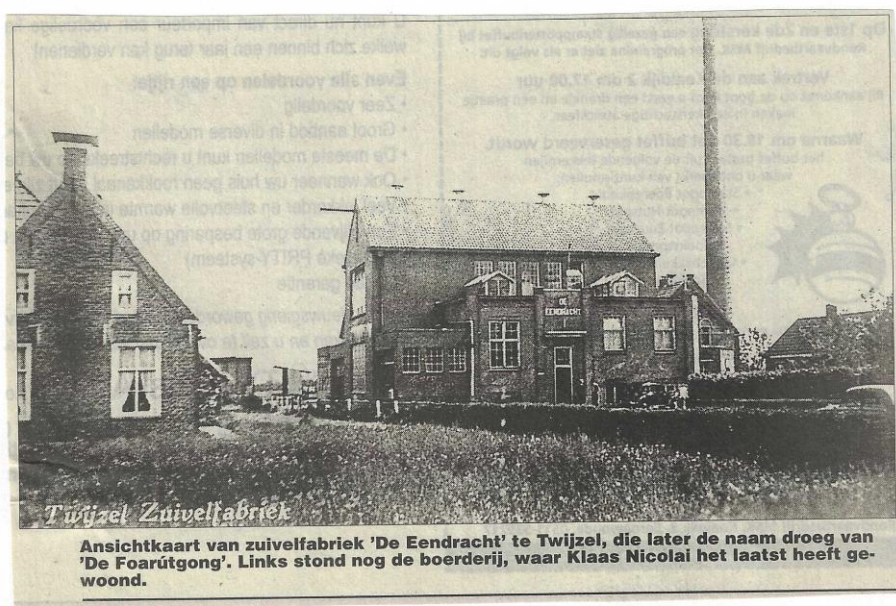
Van zuivelfabrieken en zuiveldirecteuren in Achtkarspelen

Door Dirk Reinder Wildeboer te Buitenpost.

Secretaris van de Stichting Oud-Achtkarspelen.

Tel. 0511-541920. E-mail: d.r.wildeboer@hetnet.nl

Achtkarspelen telde eens acht zuivelfabrieken, te weten in de dorpen Augustinusga, Surhuizum, Gerkesklooster, Kootstertille, Lutjepost (nu een onderdeel van Buitenpost), Rottevalle (thans gemeente Smallingerland), Surhuisterveen en Twijzel. Alleen de fabriek te Gerkesklooster is nog overgebleven.

Inleiding

Het was in de periode 1879 tot ongeveer 1895, een tijdvak wat men noemde voor de boer "een minne tijd". Al jaren had men van ouder op ouder voortgesukeld langs het bekende paadje en geen acht geslagen op de grote veranderingen, die zich in het buitenland voltrokken. Men ondervond dit aan den lijve, toen plotseling bleek, dat men daar meer en betere landbouw- en veeteelproducten kon leveren tegen lagere prijzen. De Nederlandse boer moest alle krachten inspannen om het hoofd boven water te houden. Voor wat de kwaliteit van de boter betrof, was Dene-marken ons land voorbijgestreefd. De prijzen voor de Nederlandse producten op de beurs in Londen waren belangrijk gezakt. Door de nood gedwongen moesten er dus andere wegen worden gezocht om hierin verandering te brengen en men vond die om de zuivelbereiding op de boerderij te verplaatsen naar de fabriek. De grote omwenteling in de zuivelindustrie begon in Friesland in het jaar 1879 te Veenwouden toen daar de (particuliere) zuivelfabriek 'Freia' werd opgericht. Het was de derde in Nederland. In 1886 volgde in onze provincie de eerste coöperatieve zuivelfabriek te Warga. Daarna ging het snel. In 1896 waren er al 87, waarvan 44 coöperatief. Vanaf 1891 kwamen in Achtkarspelen zuivelfabrieken van de grond. De eerste schoorstenen van dergelijke fabrieken mochten nu roken in Friesland, dat betekende allerminst dat elke boer en boerin in de gebieden waarin die fabrieken stonden, probeerden zo snel mogelijk van de zuivelbereiding op de boerderij af te komen en de melk voortaan aan de fabriek te leveren. Integendeel, menig boerin wilde het werk, dat zij en haar voorouders zo lang hadden gedaan en waarmee men eer in kon leggen, beslist niet uit handen geven. Veel boeren zagen evenmin heil in de 'nieuw-lichterij'. Hun vrouwen en dochters waren goedkope arbeidskrachten en dát was de eerste winst. De mensen, die op de zuivelfabrieken werkten, moesten betaald worden. De fabrieksdirecteuren probeerden tegenover deze motieven de hunne te stellen door vaak van boerderij tot boerderij te trekken om de boeren te overtuigen van de voordelen. Er was veel overredingskracht voor nodig. "Wy krije fette froulju en meagere keallen", was het verweer van sommigen. Ondanks de weerstanden, zette de modernisering in de zuivelbereiding door en werden de gevolgen merkbaar, maar het was een lange weg. Pas in 1911 waren de noteringen van Deense

en Friese boter op de markt te Londen weer gelijk.

Vergunningen

Vanaf 1891 kwamen er bij het gemeentebestuur van Achtkarspelen verzoeken binnen om een Hinderwetvergunning te verlenen voor het oprichten van een zuivelfabriek. Eigenaars en gebruikers van de aangrenzende percelen werden dan in de gelegenheid gesteld om bezwaren in te dienen. In twee gevallen kwamen er inderdaad bezwaren en dat was het geval met de aanvragen voor de fabrieken te Surhuisterveen en Rottevalle. Van de 'Kerkenraad der Christelijk Gereformeerde gemeente te Surhuisterveen' kwam in 1891 een bezwaarschrift, "daarbij verzoekende aan de te verlenen vergunning de bepaling te verbinden dat niet op zondag in de fabriek gewerkt mag worden en dat op dien dag geen melk mag worden aan- of afgevoerd". De vergunning werd verleend, maar één van de voorwaarden was "dat wanneer blijkt dat de werking van de machinerieën of werktuigen, hinderlijk is voor de Godsdienst-oefeningen van de Chr. Geref.

kerk te Surhuisterveen, daaroemtrent nadere bepalingen door Burgemeester en Wethouders zullen worden voorgeschreven". Bij de vergunningverlening in 1899 voor de fabriek te Rottevalle kwamen er bezwaren binnen van de omwonenden Marten Faber en Marten R. Weening. Zij gaven te kennen "dat zij van meening zijn, dat de neerslag uit een fabrieksschoorsteen bij zuiden- en oostenwind, de daken hunner huizen zoodanig zal verontreinigen, dat het regenwater onbruikbaar wordt, ongerekend nog het vuil worden van linnengoed op bleeken, anderszins". Ook voerden zij aan dat binnen de afstand van 200 meter de openbare lagere school en de hervormde kerk waren gevestigd. Deze bezwaren werden niet van overwegend belang geacht. De schoorsteen zou van voldoende hoogte worden gemaakt en genoemde school en kerk zouden vermoedelijk geen hinder van de werkzaamheden in de fabriek ondervinden.

Fraude

G.J. de Boer en B. Bosma, afkomstig van Boornbergum, begonnen in 1891 een zuivelfabriek in Kootstertille aan het Kolonelsdiep. Volgens het gemeenteverslag over genoemd jaar werd er in de fabriek gewerkt met een stoommachine van vier pk en

werkten er vier arbeiders en een jongen. Vijf jaren later, op 29 februari 1896 stond één van de beide zuiveldirecteuren, de heer G.J. de Boer, voor zijn rechters bij de arrondissementsrechtbank te Leeuwarden. Hij was aangeklaagd wegens valsheid in geschrifte. In totaal waren er negen getuigen opgeroepen, te weten de mededirecteur, de heer B. Bosma en acht boeren, die melk leverden aan de fabriek. Wat er allemaal was gebeurd, kunnen we lezen in het verslag van de zitting. De eerste getuige, B. Bosma, 38 jaar, zuivelfabrikant te Kootstertille, verklaarde het volgende: "Dat hij met zijn zwager, de beklagde, sedert 1891 een zuivelfabriek te Kootstertille hebben. Dat die fabriek goed ging, maar dat hij en beklagde slecht harmonieerden. Dat daarom hij meest in de fabriek was en beklagde de administratie voerde. Dat de dichtst bijwonende leveranciers hun melk tweemaal en zij die verderaf wonen de melk eenmaal per dag door karrijders aan de fabriek laten brengen. Dat de melk bij aflevering aan de fabriek werd gewogen door de melkweger Hielke Tadema". Dan volgt er een uitgebreide uitleg hoe de aantallen liters melk in de administratie van de fabriek werden genoteerd, zodat de boeren het melkgeld konden krijgen, waarop ze recht hadden. In het kort kwam het hierop neer dat De Boer de cijfers van de door Tadema ingevulde melkbriefjes veranderde in een lager aantal liters geleverde melk. De leveranciers werden hierdoor benadeeld en de fabriek had het voordeel. Deze knoerij had na 17 juni 1895 ruim vier maanden geduurd. Op de zitting van de rechtbank waren onder andere als bewijs in totaal 302 melkbriefjes aanwezig, waarop door G.J. de Boer was 'gekrabd'. Voor welke bedragen de boeren precies waren benadeeld, is moeilijk na te gaan, maar de schade voor boer Jan Wytzes Faber was in een bepaalde week de opbrengst van acht liter melk. Op de één of andere manier kwam de fraude aan het licht, want op 19 oktober 1895 kwamen drie boeren op de fabriek om met directeur De Boer hierover te spreken, die

onmiddellijk bekende. Vermoedelijk werd geprobeerd om de zaak in de doofpot te stoppen, want de schoonvader van de beklagde betaalde hierna iedere leverancier een schadevergoeding van f 2,50 uit. Maar deze poging slaagde niet, want al op 21 oktober 1895 maakte de rijksveldwachter Harm van der Veen te Kootstertille procesverbaal op en werd G.J. de Boer waarschijnlijk toen gearresteerd. Op de dag van de zitting, ruim drie maanden later, was hij volgens de stukken 'gedetineerd'. Ook hier kon hij niets inbrengen tot zijn verdediging en bekende de vervalsingen. Op 14 maart 1896 volgde de uitspraak. De zuiveldirecteur werd veroordeeld tot een jaar gevangenisstraf. In onze ogen van nu een vrij zware straf. De namen van de overige getuigen waren de landbouwers Siebe Riepkens Atsma, Jan Wytzes Faber en Sytze Rinsma te Rottevalle, Jan Geukes de Boer te Eenrum, Sjouke Hoekes Hiemstra te Oostermeer, alsmede Bartele Foppes van der Ploeg en Wytze Reitsma te Kooten.

Twijzel

Jan Simons de Vries en Andries

Sjoerds Bosma te Twijzel kregen in 1898 een vergunning "voor het oprichten van een zuivelfabriek met handkracht" aan de rijksstraatweg. De eerste directeur, tevens botermaker was Tj. Dijkstra. Volgens het Algemeen Adresboek van de Provincie Friesland (plm. 1928), woonden er in Twijzel meerdere personeelsleden van de fabriek. Een aantal namen: M. Hartmans, directeur, Fr.R. Feddema, assistent, de kaasmakers: D. Gorter, W. de Haan, J. Hulshoff, P. Oosterhoff en Jak. de Vries, verder K. Hoekstra, machinist. In Twijzelerheide woonde P.W. Hoekstra, die kaasmaker was.

Over de periode 1964-1976, zijn de jaarverslagen bewaard gebleven. In die tijd was er een bestuur, een college van commissarissen en een jongerencollege. Voorzitter en secretaris van het bestuur waren in 1976 de heren O.O. Vries te Drogeham en A.J. Atsma te Oostermeer. Over de kwaliteit van de boerenmelk werd destijds geregeld verslag gedaan en we kunnen dan onder andere het volgende lezen: "Drie van onze leveranciers slaagden erin om voor het vijfde achtereenvolgende jaar een medaille te behalen voor prima kwaliteit geleverde melk, hetgeen betekende, dat zij thans

in aanmerking kwamen voor een zilveren medaille. Het waren de volgende leveranciers: Gebr. Zuidersma te Twijzel, J.J. de Boer te Drachtster Compagnie en H.H. van der Velde te Rottevalle". Na pensionering van directeur Van Dam, werd Hofman zijn opvolger. In het kader van de schaalvergroting kon deze fabriek het ook niet bolwerken en omstreeks 1980 ging de productie, na veel touwtrekkerij, over naar de fabriek te Burgum.

Augustinusga

Bij deze fabriek werd in 1968 de laatste melk aangevoerd. De toenmalige eigenaar was de Maatschappij Lijemf (Leeuwarder ijs- en melkfabriek) te Leeuwarden, die ook vestigingen had in onder andere Berlikum en Tolbert. Om een verbinding te krijgen naar het Kolonelsdiep werd in 1915 de zogenaamde Fabrieksvaart gegraven. Omstreeks 1928 waren de volgende inwoners van het dorp bij de fabriek betrokken: R. van Ommen, directeur, W. van der Meer, assistent-directeur, J. van Eik, kaasmaker, O. Gjaltema, centrifugist, S. Gjaltema, botermaker, J.J. Kramer, machinist en J. Drost, melkcontroleur. I. Verbeek was de laatste directeur.

Surhuizum

De hier opererichte coöperatieve zuivelfabriek in het jaar 1900 stond aan It Súd. De werkzaamheden, zoals karnen, afromen, botermaken, tot aan het spoelen van de melkbussen toe, werden niet met machines gedaan, maar met handkracht. Er waren zes personeelsleden, de laatste directeur was een zekere Nanninga. Het bedrijf kwam in 1903 in opspraak nadat bekend werd dat er margarine door de roomboter was gemengd. Hierdoor kwam de fabriek in financiële moeilijkheden. In de oudejaarsnacht van 1903 op 1904 werd de zuivelfabriek door onbekenden in brand gestoken en het gebouw brandde geheel uit.

Lutjepost

Aan het bestuur van de "Coöperatieve Stoomzuivelvereniging 'Lutjepost' te Buitenpost" werd op 22 juni 1891 vergunning verleend "om een stoomzuivelfabriek op te richten en dat bedrijf uit te oefenen" op een perceel land te Lutjepost. Lutjepost was destijds nog een zelfstandig dorp. In het gebouw, dat nu aan de Kuipersweg te Buitenpost staat, is thans 'Houtindustrie Van de Witte' ondergebracht. Een groot deel van het archief van de zuivelfabriek is nog aanwezig. Behalve een paar notulenboeken van de vergaderingen is er nog een melkboek, van een respectabel formaat, die men kan raadplegen. In dit dikke boek werden de aantallen liters aangevoerd

melk aangetekend, de uitbetaalde bedragen en de namen van de boeren, die aan de fabriek hadden geleverd. Het blijkt nu dat er nogal wat drukte was op Lutjepost. Om een voorbeeld te noemen, in de week van 29 april tot en met 5 mei 1906 werd door 192 leveranciers in totaal 51.093 liters melk aan de fabriek geleverd en de uitbetaling over de periode was een bedrag van f 1748,15. De 'dikste boeren', dus de personen die het meeste melk aanbrachten, waren onder andere D. Joustra, U. Wiersma, Sj. van der Henne en Joh. de Jong. In 1912 was J.R. Hulshoff voorzitter van het bestuur en A.J. Vellenga secretaris. Andere bestuursleden waren onder andere J. Joustra, Oostenbrug en J.J. Kuipers. De fabriek heeft in totaal 39 jaren gedraaid, want op 2 april 1930, des morgens om 9 uur was er in Veenklooster een buitengewone ledenvergadering. Er was maar één agendapunt en wel "Ontbinding der vereniging per 12 mei 1930". Alle 104 aanwezige leden gingen akkoord met het voorstel van het bestuur. Zo was er weer één zuivelfabriek minder in Achtkarspelen en velen zouden nog volgen.

Gerkesklooster

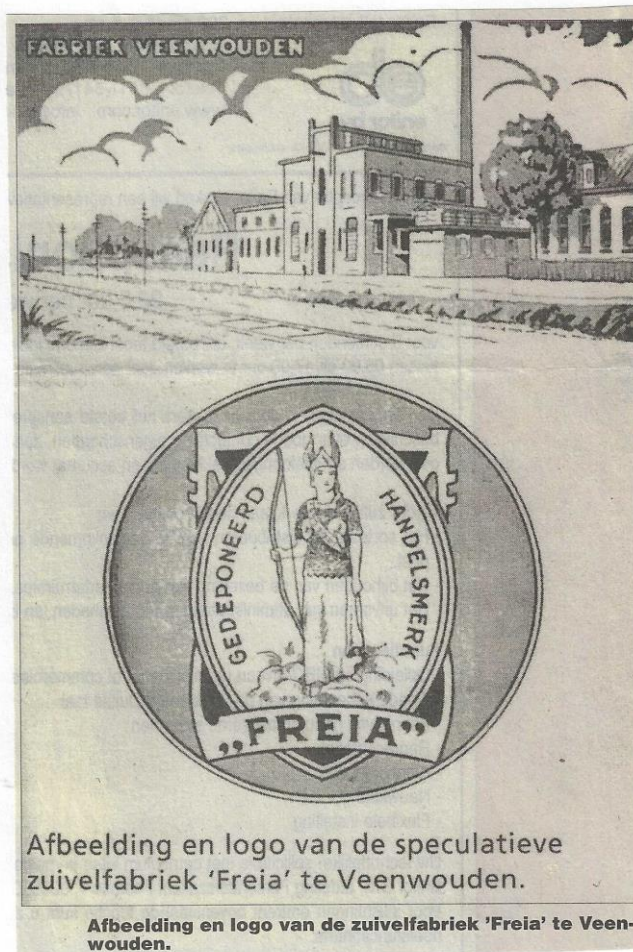
De aanbesteding van de coöperatieve zuivelfabriek in dit dorp vond plaats op 1 maart 1900. Van de 21 inschrijvers was G.A. van der Wal te Kootstertille met 7.850,- de laagste. De volgende stap was de benoeming van een directeur-botermaker en het vervoer van de melk naar en van de fabriek moest worden geregeld, wat bij aanbesteding ging. In deze beginperiode kregen de boeren hun melkgeld nog uitbetaald door middel van meting en niet zoals gebruikelijk door bepaling van het gewicht. De melk uit de Mieden moest per boot worden aangevoerd. Omdat de aanschaf van een ijzeren boot te duur was, kocht men in Rohel een houten boot, die van voren was besla-

gen. Om in de winter tegen het ijs bestand te zijn was dit nodig. De geproduceerde boter werd per wagen naar het spoorstation in Buitenpost gebracht voor het vervoer verder het land in. Het bestuur had niet alleen oog voor wat er in de fabriek gebeurde, maar dacht ook aan het personeel. Een stuk grond naast de fabriek kon worden gebruikt voor het verbouwen van hun eigen groente. Getrouwde personeelsleden hadden ook recht op karnemelk voor huishoudelijk gebruik. Dorpsgenoten, die op doktersadvies karnemelk moesten gebruiken, konden die gratis van de fabriek halen. In 1911 kreeg de zuivelfabriek voor het eerst een telefoonaansluiting met Buitenpost. In noodgevallen mochten inwoners van het dorp hier gebruik van maken. Het tarief van een gesprek was tweeënhalve cent. Volgens eerdergenoemde adreslijst waren de volgende dorpingen omstreeks 1925 werkzaam in de zuivel, te weten H. Westra, directeur, de kaasmakers W. Dijkstra, J. Hamstra, G. Inia, H. Koning en F.M. van der Weg. Verder de melkontvangers J. Boersma, J. Visser en M. Visser en vervolgens H.J. Dijkstra, botermaker. Ook de machinisten Joh. Nieuwveld en Sj. Vroom woonden in Gerkesklooster. Zoals eerder werd vermeld is dit de enige nog in werking zijnde zuivelfabriek in Achtkarspelen.

Bronnen/literatuur:

- A. Ytsma-Heidinga c.a. '85 jaar Plaatselijk Belang Surhuizum 1910-1995".
- K. van der Schuit/J. Geertsma-Hamstra, "Gerkesklooster-Stroobos, het dorp dat leeft" 1992.
- Pieter Terpstra, "Honderd jaar Friese Landbouw".
- Tresoar te Leeuwarden en gemeentearchief van Achtkarspelen.

Dit was een publicatie namens de Stichting Oud-Achtkarspelen.

Afbeelding en logo van de speculatieve zuivelfabriek 'Freia' te Veenwouden.

Afbeelding en logo van de zuivelfabriek 'Freia' te Veenwouden.

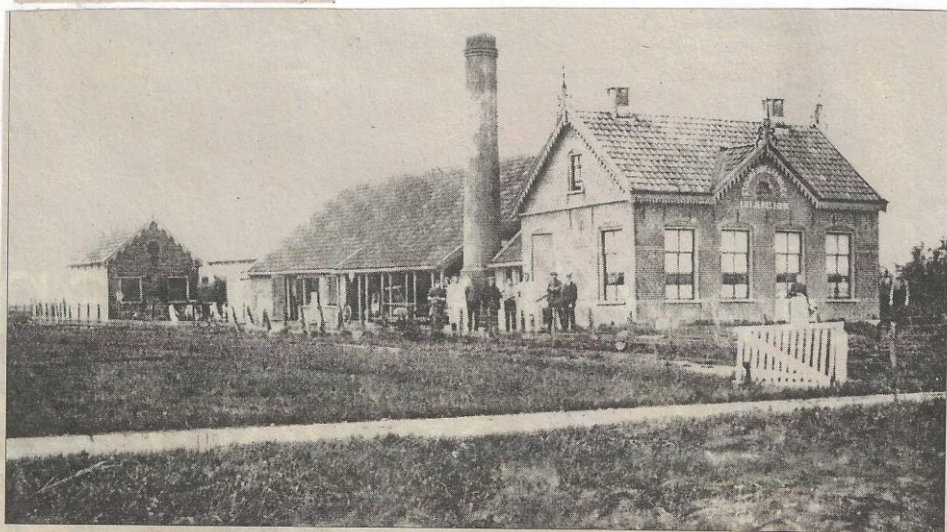

Foto van de zuivelfabriek te Lutjepost, in werking geweest van 1891 tot 1930. De directeur F.J. Klijnstra en de kaasmaker G. van der Veer woonden vlak in de buurt.

Coöperatieve
Stoomzuivelfabriek

H. WESTRA,
Directeur.

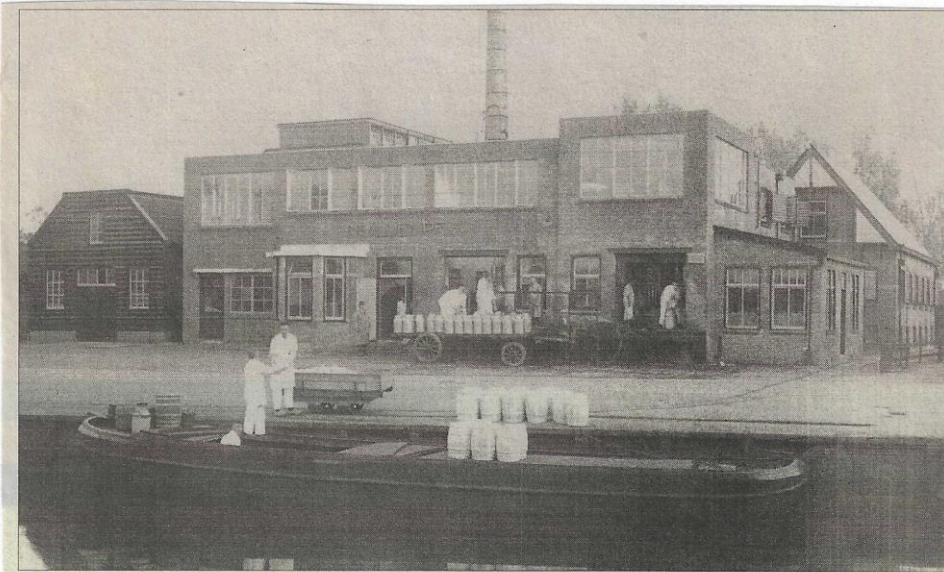
**WELGELEGEN
GERKESKLOOSTER**

Gerkesklooster, Jellei 1916

Telegram-Adres
WELGELEGEN-GERKESKLOOSTER
STROOBOS.

Telef. Intercomm.
BUIENPOST N°111

Kantoorren
8 1. 2. 3½. 6. 7½

Opname van de in 1968 gesloten zuivelfabriek te Augustinusga.

In 1906 werd deze foto gemaakt van de toen nog aanwezige zuivelfabriek aan het Kolonelsdiep te Kootstertille.

Opname d.d. 31 maart 1966 van de destijds nog bestaande zuivelfabriek aan De Dellen te Surhuisterveen. Omstreeks 1925 woonden de volgende personeelsleden in het dorp: K. Reitsma, kaasmaker, H. Schepel, klerk, J. Roorda, melkcontroleur en de machinisten G.J. Oost, A. Windstra alsmede H. Wouda.